

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
**Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών**

**Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας**

**Η Αρχαιολογία του Παιδικού Θανάτου.
Παιδικές Ταφές στην Αττική από την Κλασική
και την Ελληνιστική Περίοδο.**

**ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ
ΕΡΕΥΝΑΣ**

Μεταδιδακτορικός ερευνητής: Δρ. Ν. Δημάκης

Επόπτης: Καθ. Π. Βαλαβάνης

Αθήνα 2018

Πρόλογος και ευχαριστίες

Η παρούσα έκθεση αποτελεί σύνοψη των αποτελεσμάτων της μεταδιδακτορικής έρευνας του γράφοντος με τίτλο: «Η Αρχαιολογία του Παιδικού Θανάτου. Παιδικές Ταφές στην Αττική από την Κλασική και την Ελληνιστική Περίοδο», που εκπονήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ το διάστημα 2014-2018 (*αναστολή το 2015 λόγω στρατιωτικής θητείας) υπό την εποπτεία του Καθ. Π. Βαλαβάνη. Η έκθεση δεν συνοδεύεται από εποπτικό υλικό, το οποίο θα περιληφθεί στην έντυπη μορφή του πονήματος στα: Ν. Dimakis, «Premature death and burial in Classical and Hellenistic Attica.» Στο: Ν. Dimakis and T. Dijkstra (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece*. Oxford: Archaeopress (υπό έκδοση). Ν. Dimakis, «Child death in the Hellenistic World.» Στο: L. Beaumont, M. Dillon και N. Harrington (επιμ.), *Children in Antiquity: Perspectives and Experiences of Childhood in the Ancient Mediterranean*. London: Routledge (υπό έκδοση). Ν. Dimakis, «Burial and Commemoration of Children in Hellenistic Greece.» Στο: H. Frielinghaus, J. Stroszeck and P. Valavanis (επιμ.) *Zwischen Identitätskonstruktion und Unterweltsvorstellungen: griechische Graber und ihr Kontext im Spiegel neuer Funde*. Mainz (υπό προετοιμασία).

Επισκόπηση των δεδομένων παρουσιάστηκε το 2016 σε επιστημονική διημερίδα νέων ερευνητών με θέμα «Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece» στο Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών. Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας, δημιούργησε επιπλέον ερευνητικές υποενότητες που ανακοινώθηκαν το ίδιο έτος στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο «Zwischen Identitätskonstruktion und Unterweltsvorstellungen: griechische Graber und ihr Kontext im Spiegel neuer Funde» στο Mainz. Το 2017 σε διάλεξη στο Ολλανδικό Ινστιτούτο στο πλαίσιο διεθνούς μεταπτυχιακού προγράμματος διδασκαλίας του Πανεπιστημίου του Groningen (Ολλανδία) με θέμα «Death in the Greek World» αναπτύχθηκαν ζητήματα σχετικά με τον θάνατο στην Ελλάδα των Κλασικών χρόνων. Ακολούθησαν διαλέξεις στο Ιρλανδικό Ινστιτούτο Ελληνικών Σπουδών στην Αθήνα, και στη 2^η επιστημονική συνάντηση του Necropolis Research Network (NRN) στο Πανεπιστήμιο Isparta (Τουρκία).

Επιπλέον, τα δεδομένα, ο προβληματισμός και η μεθοδολογία που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο των απαιτήσεων της μεταδιδακτορικής έρευνας, μου επέτρεψαν να εμπλουτίσω σημαντικά τα δεδομένα και την ερμηνεία των παιδικών ταφών που περιλαμβάνονται στη μονογραφία μου «Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese: the evidence from burials» (Archaeopress 2016).

Με την ολοκλήρωση της έρευνας, θα ήθελα να εκφράσω και από τη θέση αυτή για μια ακόμα φορά τη βαθιά ευγνωμοσύνη μου στον δάσκαλό μου Π. Βαλαβάνη, Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ για την καθοδήγηση, την ενθάρρυνση και τη στήριξή του, πολύ πέρα από τα στενά όρια της μεταδιδακτορικής έρευνας. Για τις δημιουργικές συναντήσεις και την τιμή να μοιραστούν τις γνώσεις και την εμπειρία τους μαζί μου οφείλονται θερμές ευχαριστίες στους: Prof. M. Golden, Assoc. Prof. S. Voutsaki, Επίκ. Καθ. Ε. Κεφαλίδου, Ομότ. Καθ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Δρ. Α. Αγγέλη, Δρ. Κ. Καλλιντζή, Δρ. Φ. Μπαλλά, Δρ. Α. Μπανάκα, Δρ. Σ. Οικονόμου, Δρ. Ειρ. Πουπάκη, και κα Β. Χριστοπούλου. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στο Υπουργείο Πολιτισμού και συγκεκριμένα στην ΕΦΑ Πόλης Αθηνών, στην ΕΦΑ Δυτικής Αττικής, Πειραιώς και Νήσων, και στο

ΤΑΠΑ για την άδεια αναπαραγωγής/ανατύπωσης φωτογραφιών και σχεδίων από το Αρχαιολογικό Δελτίο.

Η μεταδιδακτορική έρευνα πραγματοποιήθηκε με υποτροφία από το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) με την υποστήριξη του Κοινοφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση. Ευχαριστώ θερμά το Δ.Σ. του ΚΕΑΕ, καθώς και τους κριτές της ερευνητικής πρότασης, για την τιμή να αποτελέσω μέλος των πρώτων υποτρόφων του ΚΕΑΕ το 2016.

Η Αρχαιολογία του Παιδικού Θανάτου. Παιδικές Ταφές στην Αττική από την Κλασική και την Ελληνιστική Περίοδο.

Η μελέτη της παιδικής ηλικίας στην αρχαιότητα συνιστά ένα συναρπαστικό και πολυσχιδές πεδίο της αρχαιολογικής έρευνας. Η αξιοποίηση των ταφικών πρακτικών παράγει καινούριες πληροφορίες και συγκεντρώνει διαφορετικές απόψεις σχετικά με τον τρόπο ερμηνείας τους. Παραδοσιακές αρχαιολογικές προσεγγίσεις των παιδικών ταφών έτειναν να ερμηνεύουν την τελευταία φροντίδα των παιδιών ως ιδιαίτερα διαφωτιστική για την κοινωνική και οικονομική θέση τους μέσα σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και πληθυσμούς καθώς και των ίδιων των κοινωνικών ομάδων και πληθυσμών¹. Αλλά οι συμβολικές πτυχές της ανάμνησης, του συναισθήματος, της συγκίνησης, και της γονικής συμμετοχής συνήθως παραβλέπονται². Ο θάνατος στη περίπτωση των παιδιών είναι πιο δραματικός καθώς διακατέχεται από έντονη ψυχική φόρτιση και συναισθήματα που αναφύονται από το γεγονός της άδικης απώλειας.

Στην παρούσα μελέτη τα δυο παραπάνω ερμηνευτικά μοντέλα συνδυάζονται σε μια προσπάθεια ανασύνθεσης, κατά το δυνατόν πιστότερα, του ταφικού τελετουργικού που συνόδευε την απώλεια ενός παιδιού στην Αττική κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Μελετώντας δημοσιευμένες ταφές εξετάζεται αν και κατά πόσο η αντίληψη του συναισθηματικού δεσμού με το παιδί στην αρχαιότητα είναι αποτέλεσμα σύγχρονων «ευαισθησιών» ή πεποίθηση της κοινωνίας κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Αν η έκφραση του συναισθήματος σχετίζεται με την κοινωνική ταυτότητα και την κοινωνική θέση που αποδίδεται στο παιδί, καθώς και πιθανές διαφοροποιήσεις του συσχετισμού αυτού κατά περιόδους (από την Κλασική στην Ελληνιστική περίοδο) και κατά τόπους (από την Αθήνα, στην ευρύτερη Αττική, και σε περιοχές εκτός Αττικής). Σκοπός της έρευνας είναι να θέσει ερωτήματα, να εντοπίσει γενικές τάσεις (και όχι λεπτομερείς κατηγορίες), και να συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση του ρόλου των παιδιών την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο στην Αττική μέσω των ταφικών συμφραζομένων. Επιπλέον, επιδιώκει να «τοποθετήσει» ακριβέστερα τον παιδικό θάνατο στον κόσμο των ενηλίκων, και ταυτόχρονα μέσα στα συμβατικά όρια αυτού που θεωρείται παιδική ηλικία. Εξετάζονται περίπου 400 παιδικές ταφές που θεωρούνται «διδασκτικές» βάσει της ποιότητας των δεδομένων που έχουν διασωθεί³.

Δεν πρέπει να αγνοείται όμως ότι μια τέτοια διαχρονική, υπερτοπική και θεματική μελέτη πρέπει να υπερβεί και αρκετές δυσχέρειες, όπως η αποσπασματική πληροφορία, η χρονολογική και γεωγραφική διαφοροποίηση/διασπορά των δεδομένων, το γεγονός ότι οι περισσότερες αναγνωρίσεις ταφών ως παιδικών είναι αποτέλεσμα παρατηρήσεων και εκτιμήσεων των αρχαιολόγων στο πεδίο παρά λεπτομερών ανθρωπολογικών αναλύσεων. Η ελλιπής γνώση για τους ανήλικους πληθυσμούς στην κλασική και ελληνιστική Αττική, διαμορφώνεται βάσει ανθρωπολογικών μελετών που αφορούν μεμονωμένα νεκροταφεία⁴. Παρόλα αυτά,

¹ Ενδ. Houby-Nielsen 1995. 1997. 2000. Sofaer-Derevenski 2000. Guimier-Sorbets – Morizot 2010. Nenna 2012. Hermary – Dubois 2012.

² Όμως βλ. π.χ. Bourbou 2013.

³ Τα δεδομένα (βλ. Dimakis¹) προέρχονται κυρίως από αποδελτίωση του Αρχαιολογικού Δελτίου, των Αρχαιολογικών Αναλécτων και των καταλόγων που περιλαμβάνονται στα Houby-Nielsen 1995, 1997, 2000.

⁴ Lagia 2007. Πβλ. Fox 2012.

στην τελευταία περίπτωση είναι δυνατή κάποια αδρή γενίκευση. Οι παιδικές ταφές φαίνεται να αυξάνονται σημαντικά από τον 8ο έως τον 5ο αιώνα π.Χ. Ο 6ος και 5ος αιώνας π.Χ. χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα βρεφικών και παιδικών ταφών. Τον 4ο αιώνα π.Χ., ο συνολικός αριθμός των παιδικών ταφών μειώνεται, παραμένει χαμηλός κατά τον 3^ο αι π.Χ., ενώ κατά τον 2ο και 1ο αιώνα π.Χ. το συνολικό ποσοστό των παιδιών που εκπροσωπούνται στα νεκροταφεία μειώνεται ακόμα περισσότερο.

Εντοπίζοντας τις παιδικές ταφές

Οι άνθρωποι μεριμνούν για τις ταφές τους με σχολαστικούς τρόπους, ενδεικτικούς της πίστης τους για το θάνατο, και των σχέσεων μεταξύ ζωντανών και νεκρών. Η επιλογή του τόπου ταφής μπορεί θεωρητικά να υπαγορεύεται από τη συνέχιση της χρήσης του από μια προγενέστερη περίοδο ή από τη διαρκή διαθεσιμότητα του χώρου ταφής, από πρακτικές παραμέτρους όπως η καταλληλότητα του εδάφους για την κατασκευή του τάφου, η θέση του κοντά σε φυσικά, ιερά ή αστικά τοπόσημα ή τοποθεσίες. Ωστόσο, η κατανομή των παιδικών ταφών και η μεταβολή της από την Κλασική στην Ελληνιστική περίοδο δεν ερμηνεύεται πλήρως από αυτούς τους παράγοντες. Υπάρχει ένα επιπρόσθετο στοιχείο επιλογής και προφανώς συνειδητής τοποθέτησης μιας παιδικής ταφής που συχνά επισημαίνει κοινωνικές ιδιαιτερότητες σε χρονικό και τοπικό επίπεδο.

Στην Κλασική περίοδο στην Αθήνα εντοπίζονται παιδικές ταφές και μικρών διαστάσεων τάφοι που αναγνωρίζονται ως βρεφικοί/παιδικοί σε αστικά, περιαστικά ή εξωαστικά νεκροταφεία⁵ α) διεσπαρμένοι μεταξύ τάφων ενηλίκων β) στον ίδιο τάφο ή δίπλα σε τάφο ενήλικα, γ) σε ταφικές συστάδες που αποτελούνται αποκλειστικά από ταφές βρεφών ή μικρών παιδιών, και οι οποίες εντοπίζονται συνήθως, αλλά όχι αποκλειστικά, κοντά σε πύλες ή σε οδικό δίκτυο που οδηγεί σε σημαντικά ιερά θεοτήτων με χθόνια υπόσταση, και τα οποία διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην εμπορική ζωή των Αθηνών (π.χ. Ιερά Οδός), και δ) εντός περιβόλων, δίπλα σε ταφές ενηλίκων, που μάλιστα σημειώνουν αύξηση κατά τον 4^ο αι π.Χ., κατά μήκος μεγάλων αστικών οδών⁶. Παρατηρείται έτσι ότι οι ταφές των βρεφών και των μικρών παιδιών τοποθετούνται σε κομβικά σημεία της καθημερινής κίνησης από και προς την πόλη των Αθηνών, σε χώρους που πρέπει να θεωρηθούν αποδεκτοί για την ταφή των παιδιών. Οι παράμετροι που καθορίζουν τη διάταξη στον χώρο των παιδικών τάφων πρέπει να ήταν κοινές σε ολόκληρη την Αττική κατά την κλασική περίοδο. Οι ίδιες αρχές φαίνεται να διέπουν τόσο τις παιδικές ταφές στα νεκροταφεία της Αθήνας, όσο και αυτές στα νεκροταφεία της υπόλοιπης Αττικής. Σε άλλες γεωγραφικές και πολιτικές ενότητες⁷ η διαφοροποίηση που διαπιστώνεται στη διάταξη και διασπορά των παιδικών ταφών ακολουθεί με περισσότερο ή λιγότερο σύνθετο τρόπο τη διαφοροποίηση που παρατηρείται στην κατανομή των τάφων ενηλίκων.

Στην Αττική η εναπόθεση παιδιού μεταξύ τάφων ενηλίκων, η παιδική ταφή που μοιράζεται τον ίδιο τάφο με την ταφή ενήλικα/ων, και οι συστάδες από παιδικές ταφές κατά την Κλασική περίοδο, υποδεικνύουν την ιδεολογική / ψυχολογική αυτονομία των παιδιών αλλά ταυτόχρονα και την ένταξή τους στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο της πόλης, υπογραμμίζοντας έτσι τη σημασία του πολίτη ή, ακριβέστερα, του εκκολαπτόμενου πολίτη, ακόμα και στον θάνατο. Μια τέτοια

⁵ Για τις ταφές βλ. Dimakis¹.

⁶ π.χ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1987.

⁷ π.χ. Σαμπετάι 2000, για Βοιωτία. Dimakis 2016, για Αργολίδα, Κορινθία, Αχαΐα, Ηλεία.

επιθανάτια επισήμανση της πολιτικής ιδιότητας του νεκρού δεν πρέπει να μας ξενίζει. Η ίδια ακριβώς ιεράρχηση παρατηρείται για τους κατεξοχήν φορείς της οντότητας της πόλης και των ιδανικών της: τους οπλίτες. Δεν είναι καθόλου τυχαία η ομοιότητα που παρατηρείται την Κλασική περίοδο στην Αττική μεταξύ της διάταξης στον χώρο των παιδικών ταφών (μεμονωμένα, σε συστάδες αποκλειστικά για παιδιά) και των τάφων οπλιτών (μεμονωμένα, σε τύμβους/πολυάνδρεια αποκλειστικά για οπλίτες)⁸.

Ωστόσο, τα τυπικά «νεκροταφεία για παιδιά», δηλαδή οι ταφικές συστάδες αποκλειστικά για βρέφη και παιδιά νεαρής ηλικίας του 6^{ου} και 5^{ου} αι π.Χ., σταδιακά μειώνονται από τον 4ο αιώνα π.Χ. και στην ελληνιστική περίοδο ως μέρος μιας μεγάλης τροποποίησης στη χωροταξία των νεκροταφείων, που δεν σχετίζεται με την οριζόντια στρωματογραφία τους, δηλ. τη συνέχεια ή ασυνέχεια της χρήσης τους στον χρόνο όπως αυτή μεταφράζεται στη χωρική διάσταση. Πράγματι, αυτό που δεν είναι συνηθισμένο στην Αττική την Ελληνιστική περίοδο είναι η τάση να διατηρούνται συγκεκριμένες τοποθεσίες ταφής για βρέφη και μικρά παιδιά χωρικά διακριτές από εκείνες που προορίζονται για την ταφή εφήβων/ενηλίκων στο ίδιο νεκροταφείο. Αντιθέτως, οι παιδικές ταφές εντοπίζονται⁹ α) συνηθέστερα ανάμεσα σε τάφους ενηλίκων, β) στον ίδιο τάφο με ενήλικες, μια τάση που φαίνεται να αυξάνει από την ύστερη ελληνιστική περίοδο, γ) εντός περιβόλων, και πλέον δ), αν και σπάνια, στον δ1) περιαστικό και δ2) αστικό χώρο. Σε αυτές τις ομάδες θα μπορούσε ίσως να προστεθεί μια ακόμα, εκείνη που αφορά έναν μικρό αριθμό απομονωμένων παιδικών ταφών, δηλαδή περιπτώσεις που φαινομενικά είναι αποσυνδεδεμένες από οποιαδήποτε άλλη (ταφική ή μη) ανθρωπογενή δομή.

Αν και για τις ομάδες (α) έως (γ) το μοτίβο συνεχίζει σε μια περισσότερο ή λιγότερο περίπλοκη μορφή από την Κλασική περίοδο, για την ομάδα (δ) απαιτείται περαιτέρω εξήγηση. Είναι η χωρική διάκριση ορισμένων παιδικών ταφών σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη ταφή παιδιού ή ενήλικα, που υπογραμμίζει τη σημασία της παιδικής ύπαρξης τουλάχιστον για την κοινωνική ομάδα που ανήκε εν ζωή. Πράγματι, στην Αθήνα οι παιδικές ταφές δεν είναι πάντοτε τοποθετημένες εκτός των τειχών ή εκτός της κατοικημένης περιοχής, η οποία προφανώς δεν προσδιορίζεται παντού από την ύπαρξη των τειχών. Μεμονωμένες παιδικές ταφές έχουν εντοπιστεί σε περιαστικό όσο και στον αστικό χώρο της Αθήνας¹⁰, δεδομένα τα οποία θυμίζουν πρωιμότερες προϊστορικές και πρωτοϊστορικές ταφικές πρακτικές¹¹. Οι παιδικοί τάφοι στον περιαστικό χώρο, δηλαδή την περιοχή που βρίσκεται στην περιφέρεια του αστικού, εντοπίζονται κοντά σε τμήματα των τειχών της Αθήνας, όπως για παράδειγμα στο Θησείο ή στο Νέο Φάληρο. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς οι τάφοι αυτοί φαίνεται να ανήκουν σε παιδιά σχετικά μεγαλύτερης ηλικίας (όχι βρέφη). Οι ταφές σε αυτούς τους νοητά περιφερειακούς/απόμακρους χώρους, κοντά ή ακριβώς μέσα στα τείχη της πόλης, ίσως υποδηλώνουν ότι η ευρύτερη περιοχή ήταν απλά έρημη ή ακατοίκητη, αλλά και ότι σε συμβολική διάσταση το τείχος δεν αποτελούσε νοητό όριο μεταξύ της κοινωνίας των ζωντανών και του κόσμου των νεκρών όταν αυτό το δίπολο αφορούσε τα παιδιά ως κάποια ηλικία.

Ταφές νεαρών παιδιών έχουν επίσης εντοπιστεί σε κατεξοχήν αστικό χώρο. Ένα φρέαρ στη βόρεια πλευρά του Αγοραίου Κολωνού στην ευρύτερη περιοχή της αθηναϊκής Αγοράς που σφραγίστηκε γύρω στο 150 π.Χ. περιείχε τα ανθρώπινα κατάλοιπα 1 ενήλικου άρρενα, 1 παιδιού ηλικίας περίπου 11 χρονών, περίπου 450 έμβρυα, νεογνά ή βρέφη, και τα σκελετικά κατάλοιπα περισσότερων από 130

⁸ Loreaux 1986, 117-124. Shapiro 1991, ειδ. 646, υποσ. 113.

⁹ Για τις ταφές βλ. Dimakis¹.

¹⁰ Βλ. ενδ. Λυγκούρη-Τόλια 2004. Πετριτάκη 2014.

¹¹ π.χ. Morris 1987, 82-86.

σκύλων¹². Αρχικά προτάθηκε από την έρευνα ότι ο μεγάλος αριθμός των εμβρύων υποδείκνυε θάνατο από κάποια επιδημία ή λιμό. Με την πρόοδο της μελέτης αποδείχθηκε ότι η απόθεση συγκεντρώθηκε σταδιακά κατά τη διάρκεια της χρήσης του φρέατος, και όχι σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή ως αποτέλεσμα ανωτέρας βίας. Τα φρέατα ως ανθρωπογενείς δομές μη-ταφικού χαρακτήρα αποτελούν δείκτες οικονομικής ανάπτυξης, ευμάρειας, και ύφεσης, μεγέθους και κατανάλωσης πληθυσμού, αλλά ως «διαλεκτικοί» τόποι ανάμεσα στον Άνω και τον Κάτω Κόσμο, μεταξύ ζωής και θανάτου αποκτούν και το συμβολισμό του «ενδιάμεσου», του περιθωριακού. Έτσι, όταν η ταφική τους χρήση είναι προφανής, μπορούν να ερμηνευθούν σαν το αντίστοιχο του σύγχρονου τύπου εναπόθεσης των νεκρών νεογνών, ακόμα αβάπτιστων παιδιών, αλλά και άλλων μελών της κοινωνίας που έχουν κριθεί ως περιθωριακά, άρα και ως ακατάλληλα για ταφή στα επίσημα νεκροταφεία¹³. Βρέφη που πέθαναν πριν συμπληρώσουν την κατάλληλη ηλικία για την επίσημη αναγνώρισή τους από την οικογένεια ή την κοινωνία δεν θα λάμβαναν επίσημη ταφή στα νεκροταφεία της πόλης και κατά συνέπεια θα αποτίθενταν (καθώς δεν μπορούμε πια να μιλήσουμε για «ενταφιασμό») σε τόπο προκαθορισμένο, δύσκολα αλλά όμως πάντα προσβάσιμο στους ζωντανούς, σύμφωνα με τις ταφικές επιταγές, παραδόσεις και πρακτικές της Ελληνιστικής περιόδου.

Στην Αθήνα, στη συμβολή της οδού Χατζηχρήστου 29 με την πλατεία Τσώκρη, δηλαδή σε μια περιοχή σαφώς εντός των τειχών και εντός κατοικημένης περιοχής της αρχαίας πόλης των Αθηνών, κάτω από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πιθανότατα οικίας Ελληνιστικής περιόδου, εντοπίστηκε πρωτογενής καύση που οι ανασκαφείς αποδίδουν σε παιδί νεαρής ηλικίας¹⁴. Η καύση πραγματοποιήθηκε σε σχετικά ρηχό λάξευμα, περιορισμένο (ίσως σε υστερότερη φάση;) από πήλινες πλάκες που σχημάτιζαν θήκη 0,46Χ0,45μ. Μελαμβαφή όστρακα, 1 χάλκινος ήλος και 1 χάλκινο νόμισμα από την Ελευσίνα (230-229π.Χ.) υποδεικνύουν ότι τηρήθηκε το τελετουργικό τυπικό της κηδείας, τουλάχιστον ένα μέρος του. Η πρακτική της intradomus ταφής (ταφής εντός οικίας) παιδιών δεν είναι ευρέως διαδεδομένη στην ελληνιστική Ελλάδα. Ωστόσο αντίστοιχες ταφές από την Ερέτρια, την Αταλάντη και ίσως και τη Σπάρτη ενισχύουν την άποψη ότι η πρακτική δεν ήταν άγνωστη. Η καύση ενός παιδιού και μάλιστα εντός οικίας είναι ενδεικτική της κοινωνικής θέσης της ομάδας που ανήκε το παιδί και κατ'επέκταση του ίδιου του παιδιού. Διαφορετικά ποιος άλλος θα αφιέρωνε τόσο κόπο, χρόνο και γενικότερα θα επένδυε με τέτοια φροντίδα τον παιδικό θάνατο, σε μια περίοδο, την Ελληνιστική, που χαρακτηρίζεται από τα ιδανικά της πολυτέλειας, της κοινωνικής προβολής, της θεατρικότητας, ιδανικά που γνωρίζουμε ότι διέπουν τις ταφικές τελετουργίες που προορίζονταν για μέλη της ελληνιστικής ελίτ, τροποποιώντας, λιγότερο ή περισσότερο, πτυχές των ταφικών εθίμων προηγούμενων γενεών και παλαιότερων περιόδων;

Οι ταφές των παιδιών σε περιαστικό ή αστικό χώρο, σε ταφικό, μη-ταφικό ή εν μέρει ταφικό τόπο και αρχαιολογικά συμφραζόμενα, σίγουρα δεν είναι αποτέλεσμα τυχαίας συμπεριφοράς. Αποτελούν πολυσχιδείς εκφάνσεις επιτάφιας τελετουργικής συμπεριφοράς που υπόκεινται σε συγκεκριμένους κοινωνικούς, λατρευτικούς και πολιτιστικούς περιορισμούς, δομημένους επί τη βάση ηλικιακών κριτηρίων τουλάχιστον. Αυτοί οι περιορισμοί επιβάλλουν ότι οι ταφές παιδιών συγκεκριμένης ηλικίας ή ηλικιακής ομάδας, και κοινωνικής θέσης, πρέπει να τοποθετούνται κοντά στην κοινωνία των ζωντανών, ενδεχομένως με τα νεότερα από αυτά ακόμα πλησιέστερα. Αν και εκ πρώτης όψεως οι επιλογές της πολλαπλής ή μεμονωμένης εναπόθεσης των παιδιών ενδεχομένως υπονοούν μια μεταβλητή, αλλά

¹² βλ. ενδ. Angel 1945. Liston – Rotroff 2013.

¹³ Papadopoulou 2000, 111.

¹⁴ π.χ. Καραγιώργα-Σταθακοπούλου 1985, 15.

πάντα ασθενή, έκφραση πένθους για την πρόωρη απώλεια, το γεγονός ότι εναποτίθενται στο περιβάλλον των ζωντανών και μάλιστα σε κομβικά ή ιδιαίτερα σημεία, συνηγορεί για το αντίθετο.

Στην Αθήνα, και γενικότερα στην αθηναϊκή κοινωνία, η επίσημη αποδοχή ενός παιδιού από την οικογένειά του (με τη διευρυμένη έννοια του οίκου) πραγματοποιούνταν 5 ή 7 μέρες μετά τη γέννησή του στο πλαίσιο της διαβατήριας τελετής των Αμφιδρομιών. Αν και δεν γνωρίζουμε επακριβώς το τυπικό της τελετής ή τη δομή της, μπορούμε έστω να προσεγγίσουμε τη γενική της μορφή βάσει των πληροφοριών αρχαίων πηγών. Το κύριο γεγονός ήταν η μεταφορά του νεογέννητου από τον πατέρα του γύρω από την οικιακή εστία, αλλά και συνάμα και τελετουργικό «κέντρο» του σπιτιού. Την ίδια περίπου στιγμή, ανακοινωνόταν δημοσίως η γέννηση του παιδιού με τη διακόσμηση της θύρας της οικίας με στεφάνια και κλαδιά με μάλλινες κορδέλες.

Τα κορίτσια και τα παιδιά οικογενειών χαμηλού κοινωνικού κύρους μερικές φορές ελάμβαναν το όνομά τους κατά τη διάρκεια των Αμφιδρομιών, ενώ οι πλουσιότερες οικογένειες ονόμαζαν τους άρρενες απογόνους τους κατά τη *δεκάτη*, δηλαδή τη 10η ημέρα μετά τη γέννηση του παιδιού, που συνοδευόταν από την τελετουργική θυσία ζώου σε δημόσιο ιερό από τον πατέρα. Τα παιδιά αναγνωρίζονται ως πλήρη μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας στην εορτή των Ανθεστηρίων κατά το 3^ο έτος της ηλικίας τους, όπου σύμφωνα με το έθιμο, η παρουσίαση του παιδιού επισημαινόταν από την προσφορά χρών¹⁵. Είναι πιθανό ότι οι ταφές των μικρών παιδιών που βρέθηκαν στον περιαστικό ή τον κατεξοχήν αστικό χώρο ανήκουν σε παιδιά αναγνωρισμένα από την οικογένειά τους, άρα δεν ήταν επιτακτικό να αποσπαστούν από αυτήν, αλλά επειδή δεν ήταν ακόμα πλήρως ενταγμένα ή αναγνωρισμένα από την αθηναϊκή κοινωνία, δεν τους αποδόθηκαν τα *νομιζόμενα*, δηλαδή οι καθιερωμένες ταφικές τελετές στα κοινά νεκροταφεία της πόλης.

Στο πλαίσιο αυτό, η απόθεση των βρεφών και των παιδιών νεαρής ηλικίας σε κατεξοχήν ταφικά ή μη ταφικά σύνολα λαμβάνει ένα εντελώς διαφορετικό νόημα. Ενώ στην Κλασική περίοδο με την ταφή των παιδιών στα κοινά νεκροταφεία προβάλλεται περισσότερο η ένταξη τους στην ευρύτερη κοινότητα της πόλης¹⁶, κατά την Ελληνιστική περίοδο, η (συστηματικότερη;) απόθεση των παιδιών σε μη ταφικά σύνολα εκτός των κοινών νεκροταφείων παράλληλα με την ταφή αρκετών από αυτά στα κοινά νεκροταφεία, προβάλλει εντονότερα απ' ό τι κατά την Κλασική περίοδο στενότερους δεσμούς με μικρότερες κοινωνικές ομάδες (αντί με ολόκληρη την πόλη), ομάδες που διακρίνονται από τον μέσο πληθυσμό βάσει κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών προνομίων. Και στις δύο περιόδους πάντως βρέφη και μικρά παιδιά που πεθαίνουν πρόωρα δεν εγκαταλείπονται και σίγουρα όχι με συμπεριφορές που θα μπορούσαν ενδεχομένως να υποδηλώνουν σκοπιμότητα και έκθεση των ανεπιθύμητων νεογέννητων βρεφών. Η κοινωνία δεν αδιαφορούσε για την απώλεια ενός παιδιού, αλλά η προσέγγιση και ο βαθμός της εκδήλωσης ενδιαφέροντος διέφερε σημαντικά στον τρόπο με τον οποίο οι ταφές των παιδιών τοποθετούνταν στον χώρο και στον χρόνο.

¹⁵ π.χ. Garland 1985. Hamilton 1992. Golden 2003. Wise 2005.

¹⁶ Επίσης βλ. Houby-Nielsen 1995. Crelier 2008.

Ποικιλομορφία παιδικών ταφών

Η γνώση μας σχετικά με τους ανήλικους πληθυσμούς στην κλασική και ελληνιστική Αττική προκύπτει από περιορισμένο αριθμό ανθρωπολογικών μελετών. Παρόλα αυτά οι μελέτες αυτές επισημαίνουν υψηλή συχνότητα ταφών βρεφών και νεαρών παιδιών κατά τον 6^ο και 5^ο αι π.Χ., σταδιακά μειούμενη κατά τον 4^ο αι π.Χ., και χαμηλή στην Ελληνιστική περίοδο, ενώ ιδιαίτερα κατά τον 2^ο και 1^ο αι π.Χ. ο σχετικός αριθμός των παιδιών που εντοπίζονται σε νεκροταφεία μειώνεται ακόμα περισσότερο. Αυτή η ύφεση αποδίδεται σε σταδιακά αυξανόμενα όρια θνησιμότητας ως και συστηματικότερη απόθεση παιδιών σε κατασκευές μη-ταφικού χαρακτήρα π.χ. φρέατα.

Αλλά ίσως ενυπάρχουν και άλλες παράμετροι που επηρεάζουν τη μεταβλητότητα που παρατηρείται στον σχετικό αριθμό των παιδικών ταφών που εντοπίζονται αρχαιολογικά. Ο ενταφιασμός είναι η συνηθέστερη πρακτική που χρησιμοποιείται για την ταφή των παιδιών τόσο στην Κλασική όσο και στην Ελληνιστική περίοδο σε ολόκληρη την Αττική. Και στις δύο περιόδους ο ενταφιασμός σε κεραμοσκεπείς τάφους (δηλ. απλούς κεραμοσκεπείς λάκκους, κιβωτιόσημους με τοιχώματα και κάλυψη από κεραμίδες, ή καλυβίτες), λίθινους κιβωτιόσημους, μονολιθικές σαρκοφάγους φαίνεται να είναι συνηθέστερος για τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας και για τους ενήλικες, παρά για νεογνά, βρέφη ή πολύ νεαρά παιδιά, αν και είναι ξεκάθαρη η προτίμηση των κεραμοσκεπών (όλων των κατηγοριών) κατά την Ελληνιστική περίοδο όπως παρατηρείται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδος. Ενίοτε ο τύπος τάφου είναι ενδεικτικός της ηλικιακής ομάδας που ανήκει ο νεκρός, με τους τύπους που χρησιμοποιούνται για την ταφή των νεότερων παιδιών να επιδεικνύουν μεγαλύτερη ανομοιομορφία στον χρόνο.

Στην Κλασική περίοδο είναι εντονότατη η τάση για τον ενταφιασμό των βρεφών και των νεότερων παιδιών σε αγγεία (αμφορείς, υδρίες, χύτρες) και πήλινες λεκάνες, σπανιότερα δε και σε πήλινους αγωγούς¹⁷. Η επιλογή ενός κλειστού σχήματος αντικειμένου για την ταφή βρεφών έχει παραλληλιστεί από την έρευνα με την αντίληψη της προστατευτικής ιδιότητας της μήτρας, μια υπόθεση που ίσως ενισχύεται και από τη συμπαγή και ανθεκτική κατασκευή των αντικειμένων υποδοχής του παιδικού σώματος, ακόμα και αν αυτή πραγματοποιείται κατά τη διάρκεια της μετα-ζωής (σε β' χρήση) του αντικειμένου. Στην Ελληνιστική περίοδο όμως η συχνότητα του ενταφιασμού των βρεφών και των νεότερων παιδιών σε αγγεία και σε πήλινες λεκάνες μειώνεται, και σχεδόν εξισώνεται από τον αυξανόμενο ενταφιασμό τους σε απλούς και κεραμοσκεπείς λάκκους. Αν και η παρατήρηση αυτή πρέπει να θεωρηθεί περισσότερο ως ενδεικτική (των;) τάσεων κατά την Κλασική και την Ελληνιστική περίοδο, βάσει των ως σήμερα διαθέσιμων δημοσιευμένων πληροφοριών, δεν μπορεί να αγνοηθεί το εξής: κατά την Ελληνιστική περίοδο ο ενταφιασμός των βρεφών και των νεότερων παιδιών πραγματοποιείται σε ευτελέστερους και λιγότερο ανθεκτικούς τύπους τάφων, σε αντίθεση με αυτούς που προορίζονταν για τις ίδιες ηλικιακές ομάδες την Κλασική περίοδο. Γίνεται έτσι αντιληπτό ότι η συμβολική προστασία των παιδικών σωμάτων ή ακόμα και η μακροβιότερη διατήρηση των παιδικών οστών, σταδιακά έπαυε να αποτελεί προτεραιότητα, καθιστώντας έτσι δυσκολότερο τον αρχαιολογικό εντοπισμό παιδικών ταφών εντός των κοινών νεκροταφείων.

Λιγότερο ενδιαφέρον για το παιδικό σώμα *per se*, μπορεί να έχει σχέση εν μέρει με το διευρυνόμενο δίπολο (πολλές «ταπεινές» ταφές δίπλα σε πολύ λίγες

¹⁷ Ενδ. Χαριτωνίδης 1961, 6. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1985, 24-25. 1987, 17-18, 19-20, 23-24, 25-26, 33.

«εξέχουσες»¹⁸, που σημειώνεται κατά την Ελληνιστική περίοδο και εν μέρει με την δυαδική αντίληψη της ελληνιστικής θρησκείας: οι άνθρωποι προσπαθούν να αποποιηθούν τα φθαρτά τους σώματα και να ξυπνήσουν εκείνο το μέρος του εαυτού τους, δηλαδή τις ψυχές τους, που είχε κατέλθει από τον ουράνιο χώρο.

Αυτή η διπλή ερμηνεία κερδίζει περισσότερο έδαφος όταν συνυπολογίζονται και οι ταφές καύσης (πρωτογενής και δευτερογενής). Η καύση των παιδιών είναι σπάνια στην Αττική, και εντοπίζεται κυρίως στην ίδια την πόλη της Αθήνας παρά στην υπόλοιπη Αττική¹⁹, όπως συμβαίνει και σε άλλες πολιτικές ενότητες της νοτιότερης Ελλάδας που έχουν αναπτυχθεί γύρω από ένα μεγάλο αστικό κέντρο²⁰. Παρά τον εξαιρετικά μικρό αριθμό των γνωστών περιπτώσεων, στην Ελληνιστική περίοδο η καύση των παιδιών είναι συχνότερη από ότι στην Κλασική, όμως σαφώς περιορισμένη έναντι του ενταφιασμού. Φαίνεται επίσης ότι παιδιά αποτεφρώνονταν και τοποθετούνταν σε εξαιρετικής ποιότητας τεφροδόχους κίστες όπως π.χ. συνέβαινε στον Κεραμεικό, όπου ενίοτε οι παιδικές καύσεις σημαίνονταν και με τύμβο. Αυτή η επιβλητική ταφική πρακτική υποδεικνύει αφενός μεν το ενδιαφέρον κάποιων (ευκατάστατων;) οικογενειών να τηρηθούν τα νομιζόμενα και να μεταβεί η ψυχή του παιδιού τους στον Άλλο Κόσμο, αλλά με έναν ιδιαίτερο τρόπο που ενδεχομένως τους βοηθούσε να ανακάμψουν ψυχικά και να ξεπεράσουν γρηγορότερα την πρόωρη απώλεια του παιδιού τους: αντίθετα από την αργή αποσύνθεση του ανθρωπίνου σώματος κατά τον ενταφιασμό, η καύση μειώνει γρήγορα το σώμα στα βασικά του συστατικά, οδηγώντας έτσι στην ταχύτερη αποδοχή του γεγονότος του θανάτου. Παρά τον μικρό αριθμό παιδικών καύσεων στην Αττική, το γεγονός ότι αυτές αυξάνονται κατά την Ελληνιστική περίοδο, προφανώς ακολουθώντας την τάση που παρατηρείται για τους ενήλικες, επιτρέπει την ένταξή τους στο μοτίβο της ατομικής προβολής, της δήλωσης ευμάρειας, κοινωνικής θέσης και λατρευτικών πεποιθήσεων που χαρακτηρίζουν στην περίοδο.

Σε κάθε περίπτωση η επιλογή του τρόπου απόθεσης (ενταφιασμός, καύση) των παιδιών προφανώς δεν ήταν αποτέλεσμα τυχαίας έκφρασης, αλλά συνειδητής επιλογής κατευθυνόμενης από την κοινωνική θέση και την κοινωνική ταυτότητα του παιδιού που προσδιορίζονταν από την κοινωνική του «αξία» στη σύγχρονη, κάθε φορά, αθηναϊκή κοινωνία.

Πρακτικές απόθεσης των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές

Αν και το θέμα του είδους των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές κυρίως της Αθήνας έχει συχνά αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας, παρατίθεται μια σύνοψη των δεδομένων που είναι σημαντική για την περαιτέρω πραγμάτευση των πρακτικών απόθεσης. Στην Κλασική περίοδο πυξίδες, λήκυθοι, σκύφοι, μικρά ή μικρογραφικά αγγεία όπως κοτύλες, όλπες, φιάλες, θήλαστρα, και χόες αποτελούν τους συνηθέστερους τύπους κτερισμάτων κεραμικής στις παιδικές ταφές²¹. Μεταλλικά αντικείμενα εντοπίζονται συχνά σε παιδικές ταφές ενώ κοροπλαστικά έργα βρίσκονται εκτενώς, ενίοτε σε μεγάλους αριθμούς, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που έχουν χαρακτηριστεί από την έρευνα ως κατεξοχήν κτέρισμα παιδικής ταφής, δίχως βέβαια αυτό να αντικατοπτρίζει απρόσκοπτα ή πάντοτε την αλήθεια. Όσο μεγαλύτερο

¹⁸ Morris 1992, 144-145. Dimakis 2016.

¹⁹ Ενδ. Schlörb-Vierneisel 1966, 23/hS 181, 54/hS 170, 79/hS 151, 104/hS 156, 158/hS 87. Kübler 1976, αρ. 106, 141.

²⁰ Dimakis 2016.

²¹ Για τα δεδομένα βλ. Dimakis¹.

σε ηλικία είναι ένα άτομο, τόσο λιγότερα ειδικού χαρακτήρα αγγεία (μικρογραφικά, παιχνίδια κλπ) τοποθετούνται στην ταφή του, ενώ παρατηρείται ταυτόχρονη αύξηση των κοροπλαστικών έργων. Στην Ελληνιστική περίοδο η εικόνα τροποποιείται: μυροδοχεία, αλάβαστρα, λεκάνες και πυξίδες αποτελούν τα αγγεία που εντοπίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα στους παιδικούς τάφους. Η απόθεση μεταλλικών αντικειμένων φαίνεται να φθίνει όπως και των κοροπλαστικών έργων.

Όμως μια τέτοια εικόνα είναι αρκετά γενικευτική, παραπλανητική και αποσιωπητική μηχανισμών που θα μπορούσαν να λειτουργούν διαχρονικά ή συγχρονικά στο ιστορικό παρελθόν. Η ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των δεδομένων από την Αττική στη διαχρονία (*longue durée*) δεν αποδείχθηκε επικερδής κυρίως για τρεις βασικούς, και αρκετούς δευτερεύοντες, λόγους: α) τα καταγεγραμμένα κτερίσματα σε παιδικές ταφές της Κλασικής περιόδου από την Αττική ανέρχονται σε αρκετές χιλιάδες, β) ο αριθμός των καταγεγραμμένων κτερισμάτων σε παιδικές ταφές της Ελληνιστικής περιόδου είναι πολύ μικρός ώστε να συγκεντρωθεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα για μια συγκριτική/διαχρονική ανάλυση. Ενδεικτική είναι η αναφορά της Houby-Nielsen στην ανάλυσή της για τη συχνότητα εύρεσης διαφόρων κατηγοριών κτερισμάτων σε παιδικές ταφές από την Αθήνα (1100-300 π.Χ.) σε σχέση με την ηλικία των παιδιών: «Hellenistic grave goods are not included since the number of grave goods from this period is too low to be statistically meaningful»²². Και, γ) οι δυσχέρειες στην ακριβή χρονολόγηση και διάκριση των παιδικών ταφών της πρώιμης Ελληνιστικής περιόδου από εκείνες της ύστερης Κλασικής αλλά και ύστερης Ελληνιστικής περιόδου.

Τα αντικείμενα που εντοπίζονται στις παιδικές ταφές ως κτερίσματα θα μπορούσαν να είναι προσωπικά αντικείμενα του νεκρού ή προσφορές των ζωντανών που τοποθετήθηκαν στον τάφο από την οικογένεια ή τους συγγενείς. Όμως, κανένα από αυτά τα αντικείμενα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποκλειστικά «παιδικό» ή «δεικτής παιδικότητας» του νεκρού ίσως εκτός από αντικείμενα ειδικού χαρακτήρα όπως τα θήλαστρα και οι χόες, που όμως δεν είναι συνήθη σε παιδικές ταφές της Ελληνιστικής περιόδου. Για παράδειγμα, τα κοσμήματα που περιλαμβάνονται σε παιδικές ταφές είναι πολλές φορές μεγάλα σε μέγεθος για να έχουν χρησιμοποιηθεί στην ένδυση παιδιού ή αντικείμενα που συχνά αποδίδονται από τους μελετητές σε παιδικές ταφές, ή ως ένδειξη παιδική ταφής, συχνότατα, αν όχι συστηματικά, συνοδεύουν και ταφές ενηλίκων. Αν συγκεκριμένα αντικείμενα εντοπίζονται κατ'εξοχήν (ή ποτέ) σε βρεφικές ή παιδικές ταφές, μόνο τότε θα μπορούσαν αυτά να περιλαμβάνονται σε προσπάθειες ανασύστασης της παιδικής ηλικίας στην Κλασική ή Ελληνιστική περίοδο. Αυτό που γίνεται σαφές από την ποιότητα και την ποσότητα των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές είναι ότι η παρουσία/απουσία τους σε αυτές είναι απολύτως συνυφασμένη με την κοινωνική θέση του παιδιού στη σύγχρονη κοινωνία και τη διασάλευση που θα μπορούσε να προκαλέσει σε αυτήν η πρόωρη απώλειά του²³.

Μετά τα παραπάνω, μια συγκριτική ανάλυση των δεδομένων από αστικά, περιαστικά και εξωαστικά νεκροταφεία, επιτρέπει τις παρακάτω διαπιστώσεις και παρατηρήσεις οι οποίες πολλές φορές είναι υπερτοπικές και διαχρονικές: οι παιδικές ταφές στην Αττική κατά την Κλασική περίοδο είναι ασύγκριτα καλύτερα κτερισμένες από ότι στην Ελληνιστική, πιθανότατα αντίκτυπος της γενικότερης αντίληψης για την κοινωνική θέση των παιδιών στην ζωή, αντίληψη που εμπεριέχεται στη μέριμνα μετά το θάνατό τους. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται και από τη συμπαγέστερη και ανθεκτικότερη μορφή των τύπων τάφων που προτιμούνται κατά την Κλασική περίοδο σε σχέση με εκείνους της Ελληνιστικής. Βέβαια παραμένει άγνωστο αν της ίδιας

²² 1995, 163-164. 2000, εικ. 12.1. Επίσης, βλ. Πλάτωνος 2004, 130-131.

²³ Dasen 2010.

αντιμετώπισης τυγχάνουν παιδιά και των δύο φύλων, ή μόνο οι εκκολαπτόμενοι πολίτες. Σε κάθε περίπτωση οι ταφές βρεφών και των νεότερων παιδιών είναι συνήθως επιμελέστερα κτερισμένες από εκείνες των μεγαλύτερων παιδιών ή ακόμα και κάποιων ενηλίκων. Από ό,τι φαίνεται, τα αντικείμενα που επιλέγονται ως κτερίσματα αντικατοπτρίζουν την ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκει ο νεκρός. Αυτοί δηλαδή που επωμίζονταν την προετοιμασία και την υλοποίηση της ταφής του νεκρού παιδιού το θεωρούσαν απαραίτητο να εκφράζεται μέσω της κτέρισης το γεγονός ότι είχε πεθάνει ένα παιδί (όχι ενήλικας). Είναι ακόμη πιθανότερο ότι οι γυναίκες συγγενείς του παιδιού ήταν αυτές που προετοιμάζαν το νεκρό του σώμα για την ταφή, όπως επισημαίνεται από τη στενότερη σχέση γυναικών και παιδιών που αναδεικνύεται σε επιτύμβια ανάγλυφα αλλά και τις ταφές παιδιών δίπλα σε γυναίκες. Τα βρέφη δεν φαίνεται να κτερίζονται εκτενώς με αντικείμενα ενδεικτικά του (κοινωνικού ή βιολογικού) φύλου τους π.χ. πυξίδες, καθρέπτες, στλεγγίδες κλπ, αλλά ο αριθμός των τελευταίων στις παιδικές ταφές φαίνεται να αυξάνει αναλογικά με την ηλικία του νεκρού. Σε αυτή την περίπτωση μάλιστα αυτό που προβάλλεται εντονότερα από τα κτερίσματα είναι η νυφική (για τα κορίτσια) ή αρρενωπή (για τα αγόρια) υπόσταση του νεκρού. Η αθηναϊκή κοινωνία της Κλασικής περιόδου ενδεχομένως αντιμετώπιζε τα βρέφη ως «ουδετερόφυλα» στον θάνατο²⁴, αλλά από την άλλη ο ομοιόμορφος τρόπος κτέρισης των παιδικών ταφών που όμως διαφοροποιείται ανά ηλικιακή ομάδα υπονοεί ότι εμπλέκονταν άλλες δυνάμεις συναισθηματικού, ψυχολογικού, κοινωνικού και ιδεολογικού χαρακτήρα που σχετίζονταν με την ιδιαίτερη αντιμετώπιση της κάθε ηλικιακής ομάδας. Τα παιδιά καθώς μεγάλωναν γίνονταν περισσότερο κοινωνικά, και έτσι συναισθηματικά, αποδεκτά από την κοινωνική ομάδα στην οποία ανήκαν, και κατ' επέκταση από την ίδια την αθηναϊκή κοινωνία, όπως άλλωστε αναφέρεται και στις γραπτές πηγές.

Την Ελληνιστική περίοδο οι πολλές «ταπεινές» παιδικές ταφές δίπλα σε πολύ λίγες «εξέχουσες» όπως επισημαίνεται από ταφικά δεδομένα σε διάφορες περιοχές και όχι μόνο από την Αττική, και η σταδιακή εντατικοποίηση της ταφής των παιδιών σε λιγότερο ανθεκτικούς τύπους τάφων, υποδηλώνουν την κατακόρυφη διάκριση των παιδιών ως ατόμων, και το ότι τα παιδιά δεν προσλαμβάνονται ως αναγκαία για την επιβίωση ες αει της ελληνιστικής κοινωνίας και περιεκτικών «εννοιών» όπως εκείνη της πόλεως κατά την Κλασική περίοδο, αλλά αντιθέτως ενός περιορισμένου συνόλου ανθρώπων. Καθώς η ποσότητα και η ποιότητα των κτερισμάτων στις περισσότερες παιδικές ταφές της Αττικής διαφοροποιείται, μπορεί επιπλέον να υποθεθεί ότι η ιδεολογία της κτέρισης των παιδικών ταφών, τουλάχιστον για την περιοχή, δεν εμπεριέχει αποκλειστικά και μόνο, ή έστω σε τόσο μεγάλο βαθμό, την οικονομική προβολή. Μάλλον είναι ο ταφικός συμβολισμός των αντικειμένων που χρησιμοποιούνται στην κτέριση των παιδικών ταφών που έχει σημασία. Σε αυτήν την περίπτωση, αυτά τα αντικείμενα μπορούν όντως να σχετίζονται με την οικονομική ευχέρεια της κοινωνικής ομάδας ή του ατόμου που τα απέθεσε στον τάφο, αλλά επίσης και με την υπερ-προσπάθεια των θρηγνούντων να επανορθώσουν το αίσθημα της απώλειας που προέκυψε από τον πρόωρο θάνατο, μερικές φορές μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που θα μπορούσε να οδηγήσει και σε υπερβολικές εκφράσεις πόνου και πένθους. Αν και δεν πρέπει να παρασύρεται κανείς θεωρώντας *a priori* ως σπουδαιότερες τις απώλειες των παιδιών εκείνων οι ταφές των οποίων είναι λιγότερο ή περισσότερο «εξέχουσες», από τις «ταπεινές» καθώς η έκφραση των συναισθημάτων είναι μια ενστικτώδης αντίδραση, δεν πρέπει να παραβλέπεται το ότι στον βαθμό που υπάρχει ανισότητα στον Ελληνιστικό κόσμο, η ποιότητα και η ποσότητα των κτερισμάτων στις παιδικές ταφές εξαρτάται από την οικονομική ευχέρεια των θρηγνούντων.

²⁴ Παρά ως «ά-φυλα».

Είναι ενδιαφέρον ότι ο σχετικός αριθμός αγγείων πόσεως και επιτραπέζιων αγγείων που εντοπίζεται στις παιδικές ταφές είναι γενικά μικρός, σταδιακά μειούμενος από την πρώιμη Κλασική περίοδο και περισσότερο στην Ελληνιστική. Ειδικά για την Κλασική περίοδο αυτή η πτώση που παρατηρείται δεν συμβαδίζει με τη γενικότερη τάση κτέρισης των ταφών ενηλίκων. Αντιθέτως, στις παιδικές ταφές αντιπροσωπεύεται μια συνειδητή επιλογή τύπων αγγείων που δεν εμπίπτουν στις παραπάνω κατηγορίες. Απ' ότι φαίνεται νεκροί και ζωντανοί δεν «αλληλεπιδρούν» συστηματικά και εκτενώς μέσω της πραγματικής ή συμβολικής συγκέντρωσης στον παιδικό τάφο για τελετουργίες που θα συμπεριλάμβαναν, μεταξύ άλλων, την κοινωνική πρακτική της πόσεως ή εν γένει του «επιτάφιου συμποσίου». Ο περιορισμένος αριθμός τέτοιων τύπων αγγείων σε ένα παιδικό τάφο μπορεί να αντιπροσωπεύει τον περιορισμένο αριθμό των θρηνούντων (δηλ. μέλη του στενού οικογενειακού κύκλου;) που εξωτερίκευαν τον πόνο τους μέσω της πόσεως, πραγματικής ή συμβολικής, και της απόθεσης των αγγείων στον παιδικό τάφο. Η υπόθεση αυτή ενδεχομένως ενισχύεται από το γεγονός ότι στα επιτύμβια ανάγλυφα και τα επιγράμματα που εστιάζουν στον άωρο παιδικό θάνατο, η αναφορά γίνεται κυρίως με την παρουσία του ενός (συνήθως της μητέρας) αλλά και των δύο γονέων, και σπανιότερα από μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων.

Βεβαίως μια από τις πλέον συνηθισμένες αν όχι επικρατέστερες αρχές στην αρχαιολογική έρευνα αφορά τα «αρνητικά δεδομένα», όπου η απουσία υλικών καταλοίπων της ανθρώπινης δραστηριότητας είναι το ίδιο πολύτιμη με την παρουσία πολυπληθών μαρτυριών της. Έτσι, τα ιδιαίτερα στοιχεία της συνολικής εικόνας που δημιουργείται από την παρουσία / απουσία αντικειμένων στις παιδικές ταφές στην Αττική καλούν σε περαιτέρω πραγμάτευση. Ο κατάλογος μπορεί να διευρυνθεί λαμβάνοντας υπόψη περισσότερες παραμέτρους που η επιστημονική έρευνα μπορεί μόνο να εντοπίσει στην παρούσα φάση της: τη διαφοροποίηση που παρατηρείται στις πρακτικές απόθεσης των κτερισμάτων μεταξύ των ταφών νεότερων και μεγαλύτερων παιδιών, την αξιοσημείωτη απουσία ειδικών τύπων αντικειμένων π.χ. λυχνάρια, νομίσματα, από τις παιδικές ταφές, την ποικιλομορφία στην τοποθέτηση των κτερισμάτων σε σχέση με τον νεκρό (π.χ. στις παιδικές ταφές τοποθετούνται κυρίως γύρω από το κεφάλι, ενώ στους ενήλικες στα κάτω άκρα), τη σπανιότητα ταφικών πυρών που συνδέονται με παιδικές ταφές, ή ακόμα και να εξεταστεί το κατά πόσον οι παιδικές ταφές θα μπορούσαν να συνοδεύονται και με αντικείμενα από φθαρτά, οργανικά υλικά, ενδεικτικά όμως της ηλικιακής ομάδας που ανήκε το παιδί, όπως για παράδειγμα τα κλαδιά ελιάς ή τα τμήματα από μαλλί που αναρτώνταν έξω από τις αθηναϊκές οικίες στη γέννηση ενός παιδιού. Σε κάθε περίπτωση όμως δεν είναι απαραίτητο μια ιδεολογία να υπάρχει αλλά να μη διακρίνεται, ή ακόμα και να υποκρύπτεται σε ένα τάφο. Μπορεί πολύ απλά να μην είναι εκεί.

Προβολή συναισθήματος, κοινωνικής θέσης και ταυτότητας στις παιδικές ταφές

Η μελέτη των συναισθημάτων στην αρχαιολογία παρουσιάζει προκλήσεις τόσο στη μεθοδολογία όσο και στον προσδιορισμό. Ότι η συναισθηματική ανταπόκριση σε αρχαιολογικά τεκμήρια μπορεί να είναι υποκειμενική και να διαφέρει ανά άνθρωπο ίσως δηλώνει το προφανές. Αλλά όταν ασχολείσαι με αρχαίους πολιτισμούς για τους οποίους η έννοια της ταυτότητας μέσα σε μια κοινότητα διέπεται από πολύ διαφορετικά μέσα, όπως τελετουργικές πρακτικές και πολιτικά συστήματα, η συνειδητοποίηση της υποκειμενικότητας των συναισθημάτων στην αρχαιότητα δεν

πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Ευτυχώς, έχουμε μια σειρά από αναφορές σε αρχαία κείμενα που επιβεβαιώνουν ότι τα συναισθήματα πιστευόταν ότι ποικίλλουν ανάλογα με την ταυτότητα του ατόμου²⁵.

Μπορεί όμως να θεωρηθεί καρποφόρα οποιαδήποτε προσπάθεια να εντοπιστούν συναισθήματα σε ταφικό context; Ήταν ίσως η ιδιαίτερος μονοδιάστατη αντίληψη για τις κοινωνίες του παρελθόντος ή η απλή προβολή σύγχρονων αντιλήψεων και ηθικών προτύπων στο παρελθόν, που παρεμπόδισαν μια πολυεπιστημονική προσέγγιση στο πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο συγκεκριμένα συναισθήματα προκαλούν συγκεκριμένες ενέργειες. Ο Phillippe Ariès, για παράδειγμα, τόνισε με έμφαση το γεγονός ότι δεν πρέπει να αναμένεται η αγάπη και η στοργή στους προ-βιομηχανικούς πληθυσμούς, δεδομένου ότι οποιαδήποτε συναισθηματική δέσμευση ήταν υπερβολικά επικίνδυνη για τα άτομα και ανυπόφορη για την κοινωνία λόγω της συχνής απώλειας παιδιών²⁶. Αυτή η άποψη είναι αναμφίβολα λανθασμένη όσον αφορά την ελληνική αρχαιότητα, όπως σαφώς επιδεικνύουν τα επιτύμβια επιγράμματα και τα επιτύμβια ανάγλυφα²⁷. Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, συχνά δρούμε ή αντιδρούμε εφορμώμενοι από τα συναισθήματά μας. Δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε διαφορετικά για τους ανθρώπους που έζησαν στο παρελθόν.

Από την εξέταση των ταφικών συμφραζομένων (δηλ. επιλογή θέσης τάφου/ταφής, είδος ταφής, μορφή του τάφου, κτερίσματα, τελετουργίες) παιδικών ταφών από την κλασική και ελληνιστική Αττική συνεπάγεται ότι οι παιδικές ταφές δεν αναλώνονται αποκλειστικά και μόνον στη συμβολική προβολή της κοινωνικής ομάδας που θα ανήκε ιδανικά ο νεκρός ή της ιδανικής ατομικής ταυτότητας του νεκρού, και της κοινωνικής του θέσης. Αν και μερικές παιδικές ταφές μπορούν πράγματι να ξεχωρίζουν, υποδεικνύοντας ότι κάποια παιδιά συγκεκριμένης ηλικίας, φύλου, κοινωνικής θέσης ή ταυτότητας λάμβαναν ιδιαίτερα επιμελημένη φροντίδα στο θάνατό τους, τα στοιχεία δείχνουν ότι η αθηναϊκή κοινωνία δεν παρέμενε αδιάφορη όταν πέθανε ένα παιδί, ανεξάρτητα από τη χρονική περίοδο. Μια κηδεία ήταν αναμφίβολα ένα «δημόσιο» τελετουργικό, τουλάχιστον το μέρος της ταφικής πομπής. Απευθυνόταν σε ένα ακροατήριο που στις κηδείες για τα νεότερα παιδιά (νεογνά, βρέφη), κυρίως στην Ελληνιστική περίοδο, ίσως να μην ήταν πάντα ευρύ. Πιθανόν να περιοριζόταν στην «οικογένεια», αν όχι σε συγκεκριμένα μέλη της. Το ακροατήριο αυτό θα μπορούσε να είχε διαμορφωθεί, εν μέρει ή εξολοκλήρου, ήδη από το στάδιο της προετοιμασίας του νεκρού σώματος για ταφή, έργο που αναλάμβαναν γυναίκες, όπως μας πληροφορούν η εικονογραφία και τα κείμενα.

Ο ταφικός χώρος που επιλέγεται για την τοποθέτηση (μερικών) παιδιών μπορεί να έχει, ή και όχι, διευκολύνει την εμπλοκή του θεατή σε στοργικά συναισθήματα, καθιστώντας τα ικανά να αναζωογονήσουν τη συναισθηματική εγγύτητά του με τον νεκρό, και να καταπολεμήσουν το αίσθημα της απώλειας - όχι της απουσίας που εμπεριέχει την προσωρινότητα. Πράγματι, αυτή πρέπει να ήταν και η περίπτωση των παιδικών τάφων στον περιαστικό και αστικό χώρο, εντός και εκτός των τειχών κατά την Ελληνιστική περίοδο στην Αττική, αλλά και η ομαδοποίηση των παιδικών ταφών σε «παιδικά νεκροταφεία» εντός των κοινών νεκροταφείων κατά την Κλασική περίοδο. Διαφαίνεται ότι η τακτική «ανανέωση» των συναισθημάτων αποτελεί ουσιαστικό μέρος της διατήρησης της μνήμης και είναι μια διαδικασία ενσωματωμένη σε πολλά αντικείμενα και χώρους που ρυθμίζουν τις διαπροσωπικές ταυτότητες, και οι οποίες διαφέρουν ανά περίοδο.

²⁵Masségli 2012, 140-141.

²⁶Ariès 1960, ειδ. 39.

²⁷Ενδ. Verilhac 1978.1982. Chaniotis 2012, 107-112. Bobou 2015.

Ο υλικός πολιτισμός που παρέχεται στον θάνατο, τον θάνατο ενός παιδιού στην περίπτωση της παρούσας έρευνας, μπορεί να εκδηλώνει συναισθηματική ευαισθησία: η συνολική δαπάνη (δηλαδή το οικονομικό κόστος, η θέση, τα υλικά, τα αντικείμενα, οι τελετουργίες κλπ), περιλαμβάνει χειρονομίες, πεποιθήσεις και τεχνολογίες που στοχεύουν όχι μόνο στη διευκόλυνση της επιλεκτικής ανάμνησης (ή ακόμα και λήθης) του νεκρού ατόμου *per se*, αλλά και στην παροχή πληροφοριών για το *πάθος* που περιβάλλει/επενδύει τον παιδικό θάνατο²⁸. Βέβαια, μια περιορισμένη δαπάνη δεν συνεπάγεται απαραίτητα περιορισμένη συμμετοχή των γονιών ή ότι τα παιδιά παραμελούνταν με το θάνατό τους ως συνέπεια του υψηλού ποσοστού θνησιμότητας. Η περιστασιακή ανακάλυψη παιδικών τάφων κοντά σε τάφους ενηλίκων ή ακόμα και στον ίδιο τάφο μαζί τους, η μεγάλη έμφαση που δίνεται στη θλίψη που προκύπτει από το αίσθημα της αδικίας ενός παιδικού θανάτου σε διάφορα επιγράμματα²⁹, ή για την εγγύτητα της μητέρας και του βρέφους, όπου ο θάνατος ενός βρέφους κατά τον τοκετό συζητείται μαζί με το θάνατο της μητέρας του, υποδηλώνουν το ακριβώς αντίθετο. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, το συναίσθημα μπορεί να χρησιμεύει ως συνεκτικό στοιχείο των μελών μιας κοινωνικής ομάδας ή ως μέσο αποκλεισμού άλλων (μελών ή ομάδων). Ως εκ τούτου, γίνεται κατανοητό ότι το συναίσθημα είναι καθοριστικό στην οικοδόμηση της συλλογικής ταυτότητας³⁰.

Αν και η ένταση και η διάρκεια των συναισθηματικών αποκρίσεων στον θάνατο και στην ταφή ενός παιδιού δεν μπορούν να μετρηθούν με ακρίβεια, οι πιθανότητες ενός παιδιού να ταφεί και να τιμηθεί επηρεάζονται από το βαθμό εκτίμησής του από την κοινωνία που ανήκει, και τη μεταβολή της «κοινωνικής αξίας» του, όπως αυτή διαμορφώνεται από το βιολογικό και κοινωνικό του φύλο, την ηλικία και την κοινωνική του θέση. Δεδομένου ότι τα συναίσθημα είναι κοινωνικά συναφή, υπόκεινται σε έλεγχο, κρίση και κανονιστική παρέμβαση, αναμένεται ότι η εκδήλωση, η αντίληψή τους και η μεταχείρισή τους θα κυμαίνονται ανάλογα με τις πολιτισμικές και κοινωνικές μεταβλητές. Έτσι, οι μεταβαλλόμενες κοινωνικοπολιτικές δομές από την Κλασική στην Ελληνιστική περίοδο που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τους ρόλους των φύλων και των ηλικιών, ακόμη και στον θάνατο, μπορεί να είχαν αντίκτυπο στον βαθμό συναισθηματικής ευαισθησίας που επενδύεται στον παιδικό θάνατο και ταφή, γεγονός που καταδεικνύει μια σταδιακή αύξηση από την Κλασική στην Ελληνιστική περίοδο της επιθυμίας να κρατηθούν ιδιωτικότερες οι συναισθηματικές επιδείξεις θλίψης για μια πρόωγη απώλεια, αντί να εκτίθενται δημοσίως. Ίσως αυτό υπογραμμίζεται περαιτέρω από τη σταδιακή εξασθένηση της απεικόνισης διαδραστικών, ψυχικά ή ψυχολογικά, οικογενειακών σκηνών σε επιτύμβια ανάγλυφα από την Κλασική έως την Ελληνιστική περίοδο³¹, κάτι όμως που δεν παρατηρείται στα περίοπτα γλυπτά - κυρίως σε εκείνα όπου περιλαμβάνονται απεικονίσεις μεγαλύτερων σε ηλικία παιδιών³², και τα οποία προορίζονταν για μεγαλύτερη δημόσια προβολή. Επιπλέον, αυτές οι εξελίξεις για τα παιδιά συμβαίνουν ταυτόχρονα με τον εξευγενισμό της ατομικής απεικόνισης, περιγραφής και μνείας των παιδιών στην τέχνη και τη λογοτεχνία³³.

Σε κάθε περίπτωση, οι αρχαιολόγοι που ασχολούνται με το επέκεινα δεν μπορούν να γίνουν «παλαιο-συναισθηματολόγοι», με άλλα λόγια να ανοικοδομήσουν

²⁸ Για το *πάθος* στον παιδικό θάνατο, βλ. Golden 1997.

²⁹ Ενδ. Verilhac 1978, αρ.147, 156, 165, 168, 180.

³⁰ Dimakis².

³¹ π.χ. στήλη Αμφαρέτης EAM P695/I221 (430-420 π.Χ.), ναΐσκος EAM 819 (360-330 π.Χ.), και στήλη ζευγαριού ενηλίκων με αγόρι και κορίτσι δίπλα τους, Grossman 2001, 120, αρ. κ. 44 (περ.125 π.Χ.)

³² π.χ. ταφικό μνημείο Καλλιθέας, ΜΠ 2413-ΜΠ 2529.

³³ Rühfel 1984.

με ακρίβεια και εκτενώς τη συναισθηματικότητα στην αρχαιότητα. Όμως, αυτό που μπορούν να κάνουν είναι να προσεγγίσουν τις μεταβλητές που εμπλέκονται στην εκδήλωση της συναισθηματικής ευαισθησίας κατά τη διάρκεια της τελετής της κηδείας χωρίς υπερ-ερμηνεία των δεδομένων ή κάνοντας υποθέσεις βασισμένες σε σύγχρονες ιδέες ή σαρωτικές γενικεύσεις για το παρελθόν. Μια ματιά στα συναισθήματα στο παρελθόν είναι αρχαιολογικά δυνατή ειδικά αν υποστηρίζεται πολύ- και διεπιστημονικά από βιολογικά, ιστορικά και εικονογραφικά δεδομένα³⁴. Αλλά αυτή η ματιά θα πρέπει να βασίζεται σε σταθερές παρατηρήσεις για το πώς η κοινωνία έθετε τους κανονισμούς της και πώς αυτοί οι κανονισμοί επηρέασαν σημαντικές πτυχές της ζωής και του θανάτου, όπως αυτή η μελέτη προσπάθησε να δείξει για μια ευαίσθητη κατηγορία: τις παιδικές ταφές στην Αττική.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

- Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων», ΑΔ 33 (1978), Β1, Χρονικά, 1985, 10-42.
- Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, «Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων-Αθήνα», ΑΔ 34 (1979), Β1, Χρονικά, 1987, 11-26, 31-37.
- Ε. Λυγκούρη-Τόλια, «Αθήνα, Οδός Πουλοπούλου (σκάμμα αποχέτευσης)». ΑΔ 53 (1998), Β1, Χρονικά, 2004, 72-73.
- Μ. Πετριτάκη, «Νέο Φάληρο-Διάνοιξη Λεωφόρου Ανδρέα Παπανδρέου (πρώην Μικράς Ασίας) - Τμήμα μεταξύ εργοστασίων Αιγαίου και Βελλής», ΑΔ 61 (2006), Β1, Χρονικά, 2014, 201-202.
- Γ. Μ. Πλάτωνος, *Αχαρναί: Ιστορική και Τοπογραφική Επισκόπηση των Αρχαίων Αχαρνών, των Γειτονικών Δήμων και των Οχυρώσεων της Πάρνηθας*. Αχαρναί 2004.
- Β. Σαμπετάι, «Παιδικές ταφές Ακραϊφίας». Στο: Β. Αραβαντινός (επιμ.), *Επετηρίς της Εταιρίας Βοιωτικών Μελετών, Τόμος Γ', Τεύχος α'*, 495-535. Αθήνα 2000.
- Σ. Ι. Χαριτωνίδης, «Ανασκαφή κλασικών τάφων παρά την πλατείαν Συντάγματος». ΑΕ 1958 (1961), 1-152.
- J. L. Angel, «Skeletal Material from Attica». *Hesperia* 14, 1945, 279-363.
- P. Ariès, *Centuries of Childhood*, London 1960.
- O. Bobou, *Children in the Hellenistic World: statues and representation*. Oxford 2015.
- Ch. Bourbou, «The imprint of emotions surrounding the death of children in antiquity». Στο: A. Chaniotis – P. Ducrey (επιμ.), *Unveiling Emotions II*. Stuttgart 2013.
- A. Chaniotis (επιμ.) *Unveiling Emotions: Sources and Methods for the Study of Emotions in the Greek World*. Stuttgart 2012.
- A. Chaniotis – P. Ducrey (επιμ.), «Unveiling Emotions II. Emotions in Greece and Rome: Texts, Images, Material Culture». Stuttgart 2013.
- A. Cohen – J. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*. *Hesperia Suppl.* 41. Princeton 2008.
- M. C. Crelier, *Kinder in Athen im gesellschaftlichen Wandel des 5. Jahrhunderts v. Chr.: Eine archaeologische Annäherung*. Remshalden 2008.

³⁴ Πβλ. Dettwyler 1991, 382. Tilley – Oxenham 2011.

- V. Dasen, «Archéologie funéraire et histoire de l'enfance dans l'antiquité». Στο: A.-M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), 19-44.
- K. A. Dettwyler, «Can Paleopathology Provide Evidence for 'Compassion'?». *American Journal of Physical Anthropology* 84, 1991, 375-384.
- N. Dimakis¹, «Premature death and burial in Classical and Hellenistic Attica». Στο: N. Dimakis – T. Dijkstra (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece*. Oxford (υπό έκδοση).
- N. Dimakis², «Burial and Commemoration of Children in Hellenistic Greece». Στο: H. Frielinghaus – J. Stroszeck – P. Valavanis (επιμ.), *Zwischen Identitätskonstruktion und Unterweltsvorstellungen: griechische Graber und ihr Kontext im Spiegel neuer Funde*. Mainz (υπό προετοιμασία).
- N. Dimakis, *Social Identity and Status in the Classical and Hellenistic Northern Peloponnese: the evidence from burials*. Oxford 2016.
- S. Fox, «The Bioarchaeology of Children in Graeco-Roman Greece». Στο: M.-D. Nenna (επιμ.), 409-427.
- R. Garland, *The Greek Way of Death*. Ithaca 1985.
- M. Golden, «Change or continuity? Children and childhood in Hellenistic historiography». Στο: M. Golden – P. Toohey (επιμ.), *Inventing Ancient Culture*, 176-191. London 1997.
- M. Golden, «Childhood in ancient Greece». Στο: J. Neils – J. H. Oakley (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece*, 13-29. New Haven 2003.
- J. B. Grossman, *Greek Funerary Sculpture: catalogue of the collections at the Getty Villa*. Los Angeles 2001.
- A.-M. Guimier-Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L'Enfant et la Mort dans l'Antiquité I: nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants*. Paris 2010.
- R. Hamilton, *Choes and Anthesteria: Athenian Iconography and Ritual*. Ann Arbor 1992.
- A. Hermay – C. Dubois (επιμ.), *L'Enfant et la Mort dans l'Antiquité III: Le matériel associé aux tombes d'enfants*. Paris 2012.
- S. Houby-Nielsen, «Burial language in Archaic and Classical Kerameikos», *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, 1, 129-191. Athens 1995.
- S. Houby-Nielsen, «Grave gifts, women, and conventional values». Στο: P. Bilde – T. Engberg-Pedersen – L. Hannestad – J. Zahle (επιμ.), *Conventional Values of the Hellenistic Greeks*, 220-62. Aarhus 1997.
- S. Houby-Nielsen, «Child burials in Athens». Στο: J. Sofaer Derevenski (επιμ.), *Children and Material Culture*, 151-66. London 2000.
- S. Humphreys, *The Family, Women and Death: Comparative Studies*. London 1983.
- W. K. Kovacovics, *Kerameikos XIV. Die Eckterrasse an der Graberstrasse des Kerameikos*. Berlin 1990.
- K. Kübler, *Kerameikos VII. Die Nekropole der Mitte des 6. bis Ende des 5. Jhs. T. 1*. Berlin 1976.
- A. Lagia, «Notions of Childhood in the Classical Polis». Στο: A. Cohen – J. B. Rutter (επιμ.), *Constructions of Childhood in Ancient Greece and Italy*. *Hesperia Suppl.* 41, 2007, 293-306.
- M. A. Liston – S. I. Rotroff, «Babies in the Well: Archaeological Evidence for Newborn Disposal in Hellenistic Greece». Στο: J. E. Grubbs – T. Parkin – R. Bell (επιμ.), *Childhood and Education in the Classical World*, 62-82. Oxford 2014.
- N. Loreaux, *The Invention of Athens: the Funeral Oration in the Classical City*. Cambridge 1986.
- J. Masségliá, «Emotion and Archaeological Sources. A Methodological Introduction». Στο: A. Chaniotis (επιμ.), 131-150.

- I. Morris, *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*. Cambridge 1987.
- I. Morris, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge 1992.
- M.-D. Nenna (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité II. Types de tombes et traitements du corps des enfants*. Alexandrie 2012.
- J. K. Papadopoulos, «Skeletons in Wells: Towards an Archaeology of Social Exclusion in the Ancient Greek World». Στο: J. Hubert (επιμ.), *Madness, Disability and Social Exclusion. The Archaeology and Anthropology of Difference*, 96-118. London 2000.
- H. Rühfel, *Das Kind in der griechischen Kunst*. Mainz 1984.
- B. Schlörb-Vierneisel, «Eridanos-Nekropole I. Graber und Opferstellen hs 1-204». *AM* 81-82, 1966, 4-111.
- H. A. Shapiro, «The iconography of Mourning in Athenia Art», *AJA* 95, 1991, 629-56.
- J. Sofaer Derevenski (επιμ.), *Children and Material Culture*. London 2000.
- L. Tilley – M. F. Oxenham, «Survival Against the Odds: Modelling the Social Implications of Care Provision to Seriously Disabled Individuals». *International Journal of Paleopathology* 1, 2011, 35-42.
- A.-M. Verilhac, *Παῖδες ἄωροι. Poesie funeraire. Tome premier. Textes*. Athens 1978.
- A.-M. Verilhac, *Παῖδες ἄωροι. Poesie funeraire. Tome second. Commentaire*. Athens 1982.
- S. Wise, *Childbirth Votives and Rituals in Ancient Greece (Αδημοσίεωτη Διδ. διατριβή)*. University of Cincinnati 2005.

English abstract

The Archaeology of Child Death. Child burials in Classical and Hellenistic Attica

Even though the available bibliography on attic child burials is limited (Houby-Nielsen 1995. 1997. 2000), the evidence provided by a search through past investigations is abundant, diverse and representative (*Archaiologikon Deltion*, *Archaiologika Analekta*). The evidence is treated in a holistic manner according to diachronic, regional and thematic perspectives. Aspects such as modes of child disposal (burial, cremation); placement of child burials (e.g. intra/extra-mural, in family group, in child cemeteries); grave form (e.g. pot/tub/coffin/sarcophagus/pit); grave offerings; funerary rituals; commemoration (e.g. grave markers, epitaphs); children as mourners; impact of gender/social class/age at death; chronological/regional variation as relevant are considered in order to reconstruct as far as possible the funerary and commemorative rituals associated with child death; to investigate the impact of child loss to Classical and Hellenistic society; to examine the association, if there was any, between emotions and the child's identity and status; and to explore how this association might have changed from the Classical to the Hellenistic period in cemeteries located in Athens and Attica.

Arguments that the remains of infants and children will never survive in the ground as well as those of adults are unfounded. In large cemetery excavations (e.g.

Χαρτωνίδης 1961. Schlörb-Vierneisel 1966. Kübler 1976. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου 1985. 1987. Kovacsovics 1990), non-adult skeletons can be found in sufficient numbers to allow in-depth research into children's inclusion in or exclusion from communal cemeteries. Children burials often appear clustered in specific sections of these cemeteries or may sometimes fall in between or are even relatively marginalized. Patterning of children graves within communal cemeteries (e.g. intra/extra-mural, in groups, in child cemeteries), it is of note, may occur for practical or ritual reasons and can tell us something about that society's attitude toward its children.

Modes of child disposal (burial, cremation); grave form (e.g. pot/ clay tub, cist-grave, sarcophagus, pit); grave offerings; funerary rituals; commemoration (e.g. grave markers, epitaphs); impact of gender/social class/age at death, are questioned within their social, political and economic context. Evidence is assembled and introduced in database in order to be statistically and graphically analyzed and assessed.

Objects such as strigils, figurines, and miniature vessels are often found in children's graves. The presence of these items in both 'life' and 'death' contexts warrants a discussion of the relationship between grave goods and artefacts potentially used by children in life. There is an ongoing issue in archaeology, even beyond the classical world, as to what constitutes children's material culture (beyond toys and infant feeders) and the difficulty in determining it. Artifacts in children's graves were selected with a view to appropriateness for particular age groups of children? Reference to this issue is made and an attempt to discuss it in detail.

Clay tubs, amphorae, pithoi, and hydriai are the most common burial receptacles for children in Attica. Children are also buried in shallow graves, probably because of their smaller dimensions. Perhaps it was thought unnecessary to expend too much energy in digging a grave for these tiny remains. However, for improperly buried children, it has also been maintained that the Athenians have used to a large extent the expedient of exposing undesired new-born infants. It has often been argued that this was a heartless expression, indication that for an Athenian father and mother, the killing of their child was a matter of indifference and result of over-population in Athens and Attica. Grave depth and grave length are considered. Statistical analyses are introduced to investigate if there is any relation among grave types, forms of burial, and the number of children buried, their identity and status, and times of economic depression and poverty.

Available information (e.g. Lagia 2007) provided on non-adult skeletal preservation, age, and sex, and exposure to trauma, is assessed, as far as possible, in order to examine the development of definitions of age through burial practice from the Classical to the Hellenistic period, and explore the disposal mode of at least three age groups i.e. infants, small children, older children.

Emotions influence social relations and vice versa (e.g. Chaniotis 2012. Chaniotis – Ducrey 2013); consequently, they all are socially relevant, subject to scrutiny, judgment, and normative intervention. The manifestation, perception and treatment of emotions are continually influenced by cultural and social changes which may or may not be manifested in child burials. Cultural patterns may be used by the individuals in dealing with painful personal experience. For example the suppression of grief is a cultural practice that aims to for the bereaved to gain some kind of control over the emotional trauma of the loss. Any traits that can be related to the dead are avoided: not mentioning their name on a grave stone, mentioning their name in a particular way, transforming the name with a pronoun that is used to refer to inanimate objects and treating personal belongings in a particular manner. This is explained both through the fear of the ghost of the person and through avoiding things

that can evoke painful memories both as potentially dangerous for the bereaved. Even in Classical Athens that regulates the open expression of grief individuals experience painful grief. Nevertheless, written and epigraphic sources on children in Attica are fragmentary, problematic often misleading, while the iconography of children in vase painting (e.g. child figures on lekythoi and choes) and sculpture (child figures on funerary reliefs) is scanty (e.g. Rühfel 1984. Bobou 2015). Yet they often make reference to the impact of children's death to their parents, relatives and society (e.g. Bourbou 2013. Dimakis¹. Dimakis²). Therefore, the archaeological, historical and iconographic evidence is integrated with the burial evidence within the frame of a contextual analysis.

Child death and burial in the Classical and Hellenistic world have been primarily studied in the light of their representation in literature and art (e.g. Verilhac 1978. 1982. Bobou 2015). Such studies have provided important yet rather limited insights. This project analyses burial evidence that is widely disseminated in space and time and represents a wide range of social strata, sub-adult age groups and gender in order to contribute to our understanding of how political, social or economic parameters may have affected children's inclusion into communal cemeteries and how emotions may have been involved in the burial and commemorative rituals for children in Attica.

